

Komt voor architecten de bodem al in zicht?

OOK IN DE ARCHITECTENBRANCHE IS DE CRISIS VOELBAAR. ARCHITECTEN BREIDEN HUN WERKTERREIN UIT

DOOR **KEES VAN DER HOEVEN**

IN 'T KORT

- Koude sanering houdt nog wel even aan
- Architecten verruimen hun markt
- Markt van particulier opdrachtgeverschap is nog groeiende

Laten we ons artikel over de Nederlandse architectenbranche in 2012 nu eens positief beginnen... Mooi, we hebben weer een nieuw kabinet. Rutte 2 is gebaseerd op een ruime meerderheid in de Tweede Kamer en daarvoor bleken slechts twee partijen nodig, de gematigde socialisten en de gematigde liberalen. Op basis van de verkiezingsprogramma's mocht je verwachten dat de vaderlandse bouwnijverheid en vooral de woningbouw belangrijke beleidsvelden voor de nieuwe formateur zouden zijn. En inderdaad, we kregen zelfs een heuse minister van Wonen (en Rijksdienst), terwijl Rutte in zijn eerste kabinet de 'V' van volkshuisvesting en de 'R' van ruimte nog uit de ministerienaam had geschrapt.

Nu de stofwolven tijdens en vooral vlak na de formatie een beetje zijn opgetrokken, komt ook voor de bouwwereld de aap uit de mouw: minister Blok (inderdaad, zonder portefeuille) gaat een simpel bezuinigingsdepartement leiden, waarbij vooral van woningcorporaties uiteindelijk € 2 mrd wordt verlangd als bijdrage aan de terugdringing van het jaarlijkse overheidstekort. Toen het regeerakkoord bekend werd, hebben enkele corporaties een aantal grote woonpro-

jecten – bijvoorbeeld voor de huisvesting van studenten – per direct stopgezet, vooral met het oog op die te verwachten invorderingsmaatregelen.

Dit kabinet zal de woningmarkt dus niet vlottrekken. Het lijkt erop dat de liberale krachten – om de markt zelf het werk te laten doen – aan de winnende hand zijn. Dit betekent dat we ook in de bouw- en ontwikkelwereld nog wel even geduld moeten hebben tot vraag en aanbod weer enigszins in evenwicht zijn. De koude sanering, die ook de architectenbranche in de afgelopen vier jaar al meer dan halveerde, houdt dus nog wel even aan. En dat zullen vooral de minder geprofileerde architectenbureaus gaan merken. Naast tussenoplossingen als zelf krimpen of samenwerken met anderen, zullen velen uiteindelijk moeten stoppen bij gebrek aan werk. Onbetaald blijven doortekenen is geen blijvende optie – hoewel in eerdere crisistijden de zogenaamde 'papieren architectuur' sommige illustere voorgangers grote naamsbekendheid heeft gebracht (denk aan Aldo van Eyck of Jo Coenen). Als er geen opleveringsfoto's van gebouwd werk meer te maken zijn, zou de architectuurtekening opnieuw ingezet kunnen worden als marketinginstrument of gewoon als kunst aan de muur. Er is zelfs weer een heuse architectuurgalerie actief in Amsterdam (www.cityscapesgallery.nl).

HET ROER OMGOOIEN

Dergelijke initiatieven passen goed binnen een guur opdrachtenklimaat waarin van ondernemende architecten wordt gevraagd het heft in eigen handen te nemen. Gelukkig zijn er goed georganiseerde architectenbureaus die op tijd het roer hebben omgegooid of die al eerder begrepen in welke richting de nog wel actieve markten zich



bewegen. Wij kwamen hun inventieve resultaten vaak tegen bij de voorbereidingen voor het Jaarboek Architectuur in Nederland, maar ook uit de ingezonden thematische dossiers van de acht genomineerden voor de Architect van het Jaar Prijs 2012 is voor anderen veel te leren.

Dit seizoen konden architecten voor het eerst hun eigen collega's nomineren voor de longlist van deze prijs (ten behoeve van de professionaliteit en innovatiekracht van Nederlandse architectenbureaus), waarna een deskundige jury aansluitend de shortlist van vier kleine en vier grote bureaus bepaalde. Zo kon het voorkomen dat Koen van Velsen werd genomineerd ('Koen verdient deze prijs omdat hij verreweg de beste architect van Nederland is; hij zal dat zelf echter nooit van de daken schreeuwen'), terwijl hij in zijn themadossier slechts één zin aan het gevraagde thema strategie/bedrijfsvoering besteedde: 'Het hebben van een architectenbureau is voor ons geen doel op zich.' Hij levert naar eigen zeggen een persoonlijke ontwerpbijdrage aan ruimtelijke vraagstukken, of dat nu het ontwerp voor een tafel voor het grote HSL-station van Breda is. 'En als het werk zou ophouden, ga ik gewoon weer tafels ontwerpen.'

MEER HOUVAST OP HET WERKPROCES

Anderen verruimen hun markt, zoals naar aangrenzende of verre buitenland, of proberen meer houvast te krijgen op het werkproces door zogenaamde voorwaartse of achterwaartse integratie. Voorwaartse integratie houdt in dat architecten zich bijvoorbeeld ook intensief gaan bezighouden met bouwcoördinatie en soms zelfs met het bouwen zelf. Achterwaartse integratie betekent dat architecten zelf achter de knoppen van het te realiseren programma gaan zitten of bijvoorbeeld gaan opereren als risicodragend projectontwikkelaar. Het Delftse architectenbureau Cepazed is een van de bekendere voorbeelden binnen die ontwikkeling; ze bouwen al langere tijd een deel van hun ontwerpen zelf via hun bedrijf Bouwteam en ze doen inmiddels ook aan projectontwikkeling, al was het maar om geschikte financiers te vinden bij de bouwinitiatieven van hun klanten.

Behalve met projecten en processen zijn architecten zich ook intensiever gaan bezighouden met de ontwikkeling van 'eigen' producten. Zo zie je steeds weer nieuwe typologieën ontstaan voor het particuliere woonhuis, zowel voor de stad als voor het buitengebied. Die markt van het particuliere opdrachtgeverschap is immers nog groeiende. En zo werd enkele jaren geleden, geheel op initiatief van het Amsterdamse bureau Concrete Architectural Associates, het nieuwe hotelconcept Citizen-M met een eerste vestiging op Schiphol in de markt gezet. Het architectenbureau verzorgde zelf de complete branding van het concept, de financiering, de marketing en de grafische vormgeving, en het deelt nu mee in de omzet. Inmiddels zijn er meer en grotere vestigingen in ons land en daarbuiten gerealiseerd,

met als klap op de vuurpijl in 2012 het Citizen-M-hotel aan de oever van de Theems in hartje Londen en zelfs een hoogbouwvariant op Times Square in New York. Voor een Amerikaanse klant is Concrete nu bezig met het vergelijkbaar doorontwikkelen van een nieuwe minimale stadswoning, waarvan er uiteindelijk zo'n 4000 gebouwd moeten worden.

KOMENDE GENERATIE

Ten slotte nog een enkel woord over de komende generatie architecten, die het nu extra moeilijk hebben om in een krimpende markt aan de bak te komen. Ook daar komen echter onverwachte initiatieven en veelbelovende strategieën bovendrijven, vooral als het gaat om beter gebruik van gebouwen en openbare ruimte in de bestaande stad. Jonge bureaus als DUS Architects uit Amsterdam of Afarai & Peña Architects en ZUS (Zones Urbaine Sensibles) uit Rotterdam laten zien wat er met idealistische inzet en een grote dosis energie tóch tot stand gebracht kan worden. Afarai & Peña bedachten, ontwikkelden en ontwierpen het hergebruik van de leegstaande Hofbogen in Rotterdam. ZUS won onlangs het grote stadsinitiatief (met een budget van € 4 mln) voor de bouw van hun Luchtsingel, een opgetild voetgangerstraject dat het Hofbogenproject uiteindelijk gaat verbinden met het centrumgebied rond 'hun' Schieblock, het leegstaande kantoor dat ze eerder en eveneens op eigen kracht herontwikkelden. Die stadsinitiatieven doen ze, zoals ze zelf zeggen 'op basis van ongevraagd (en onbetaald) advies', maar ze steken er dan wel de helft van hun werkbare uren in. Het hoeft dus niet altijd direct geld op te brengen of geld te kosten, het handelt om de combinatie van intensieve aandacht en inventieve energie die stapsgewijs tot verrassend en tastbaar resultaat (en ruime naamsbekendheid voor de architecten) heeft geleid. Rutte en zijn minister Blok kunnen nog wel wat opsteken van bovengeschetste en resultaatgerichte interventies. Alle betrokken partijen in de bouw schreeuwen inmiddels om actie en doen al langer en gezamenlijk constructieve voorstellen voor herstel. Het zou het nieuwe kabinet sieren als ze niet slechts komen halen, maar de branche ook eens wat zouden brengen, te beginnen met de woningmarkt. ■

Kees van der Hoeven is zelfstandig architect te Wassenaar en oprichter van ArchitectenWerk, dat sinds 1996 informatie voor en over architecten op internet verzorgt (www.architectenwerk.nl). Van der Hoeven was binnen zijn beroepsgroep onder meer voorzitter (2002-2005) van de Bond van Nederlandse Architecten BNA en is actueel organisator van de Jonge Architecten Prijs (www.jongearchitectenprijs.nl) en de Architect van het Jaar Prijs (www.architectvanhetjaar.nl). Tot en met 2011 was hij tevens redacteur van het Jaarboek Architectuur in Nederland, uitgegeven door NAI Publishers te Rotterdam.

Top-25 Architecten

IN DE LIJST VAN MEEST PRODUCTIEVE NEDERLANDSE ARCHITECTEN IN 2012 STAAN MAAR LIEFST 18 NIEUWKOMERS

DOOR **KEES VAN DER HOEVEN**

Wederom zien we in deze nieuwe Top-25, samengesteld aan de hand van het in 2012 opgeleverde commerciële kantoor- en winkelvolumen, een ongeveer even groot gerealiseerd brutototaaloppervlak als vorig jaar. Die ruim 600.000 m² zouden zelfs nog 20% hoger hebben kunnen uitkomen als we de nieuwe ministeriegebouwen in hartje Den Haag (oplevering 2013) naar ontwerp van de Duitse architect Hans Kollhoff nu al hadden

meegerekend. In de Top-10 ditmaal Amsterdamse architectenbureaus op de bovenste drie plaatsen en verder twee nog onbekende nieuwkomers, mede vanwege een enkel groot retailproject uit de provincie. De overige bureaus vertegenwoordigen dat deel van de architectenbranche dat als groter en reeds langer gevestigd architectenbureau de crisis nog relatief stabiel of slechts met een beperkte terugloop doorkomt.

1 (15) **Meyer en Van Schooten Architecten**

Amsterdam **73.050 m²**
www.meyer-vanschooten.nl



NEW BABYLON, DEN HAAG

Roberto Meyer en Jeroen van Schooten leiden nu al bijna 30 jaar lang een van de meest succesvolle architectenbureaus van Nederland. Definitief doorgebroken met hun ING-hoofdkantoor aan de A10 in Amsterdam en vooral succesvol in dfbmo-projecten voor het Rijk, zoals de renovatie van het ministerie van Financiën. De kantoren en winkels in hun grote New Babylon-project naast het Haagse Centraal Station brachten hen dit jaar al direct op de eerste plaats.

2 (-) **Bentheim Crowel Architecten**

Amsterdam, Aachen **66.800 m²**
www.bentheimcrowel.nl



ZIGGO DOME, AMSTERDAM

Het bureau heeft zich een rotsvaste plaats verworven in het Nederlandse architectuurklimaat en zet de lange traditie van vaderlandse ingenieurskunst en inventiviteit voort. Altijd slimmer, altijd beter georganiseerd en technisch meestal perfect. Nu een bijzonder oogstjaar voor een serie grote projecten: na vele 'onzichtbare' jaren voorbereiding werden onder meer een Datacenter, de Ziggo Dome en het Stedelijk Museum in Amsterdam opgeleverd.

3 (4) **Soeters van Eldonk Architecten**

Amsterdam **40.550 m²**
www.soetersvaneldonk.nl



HUIS VAN DE STAD, GOUDA

Architecten Sjoerd Soeters en Jos van Eldonk zijn veel gevraagd, vooral als het gaat om hun (ook commercieel) succesvolle plannen voor stads- en winkelcentra. Dit jaar werden deze onder meer opgeleverd in Veenendaal, Weert en Zoetermeer. Daarnaast realiseren ze ook grotere openbare gebouwen, zoals nu het 'Huis van de Stad' (met zijn bijzondere, in baksteen en glas gerealiseerde stroopwafelmotief) dat dit jaar in Gouda werd geopend.

4 (-) KCAP (Kees Christiaanse Architects and Planners)

Rotterdam, Zürich **47.000 m²**
www.kcap.nl



MONARCH, DEN HAAG

Al ruim 20 jaar werkt architect en hoogleraar (aan de ETH in Zürich) Kees Christiaanse – samen met partners Han van den Born, Ruurd Gietema en Irma van Oord – aan vooral langjarige en strategische stedelijke projecten in Europa en daarbuiten. Dit jaar bouwden ze relatief veel in eigen land, zoals de twee nieuwe kantoorgebouwen Diana & Vesta in Amsterdam en een grote renovatie van de bestaande Monarch in Den Haag.

5 (-) ADP Architecten

Amsterdam **45.000 m²**
www.adp-architecten.nl



ACHMEA CAMPUS, APELDOORN

Dit reeds lang bestaande Amsterdamse architectenbureau werkt regelmatig als co-architect van vooral Spaanse architecten wanneer zij opdrachten uitvoeren in Nederland. Zo werkt ADP al jaren intensief mee aan de verbouwing van en de nieuwe gebouwen bij het Rijksmuseum in de hoofdstad naar ontwerp van Cruz y Ortiz. Het bureau kwam ditmaal in deze lijst door oplevering van het langjarige uitbreidingsproject voor de Achmea Campus in Apeldoorn.

6 (-) Studio Acht

Rotterdam, Amsterdam **40.000 m²**
www.studioacht.com



MORTIERE, MIDDELBURG

We herinneren ons nog een ontmoeting van 30 jaar geleden met de Rotterdamse architect Ben Hoek; hij was toen gespecialiseerd in kantoorprojecten. Zijn Studio Acht is volgens de website inmiddels uitgewaaid naar de Carribean en het Tsjechische Praag. De site vermeldt tevens dat het Amsterdamse bureau van Sybren Hoek (zoon van?) is geïntegreerd in de Studio. We namen het bureau hier op als ontwerper van woonboulevard de Mortiere in Middelburg.

7 (-) Visser en Wijtman Architecten

Waddinxveen **30.000 m²**
www.visserenwijtman.nl



GOSTORES, GOUDA

Het voornamelijk regionaal werkende architectenbureau van architecten Roel Visser en Ben Wijtman telt minder dan tien medewerkers en is daarmee een kleine speler in deze lijst. Het ontwerpt een breed palet aan opdrachten, van woningbouw tot bescheiden bedrijfspanden. Toch maakte het bureau onlangs een groot project in de regio, een winkelcentrum dat zich richt op doe-het-zelf, indoor en outdoor in opdracht van GoStores in Gouda.

8 (-) IAA Architecten

Enschede, Amsterdam **26.800 m²**
www.i-aa.nl



RABOBANK, ENSCHEDE

Al meer dan veertig jaar ontwerpt en adviseert IAA Architecten op het gebied van architectuur, interieur en stedenbouw & landschap. Het is een groot bureau, met meer dan 80 man vanuit het oosten van het land en vanuit Amsterdam. In deze lijst is het aanwezig met kantoorprojecten, voor de Rabobank en het Grolsch-terrein in Enschede en voor het Twenthe Centrum in Almelo.

8 (-) RPHS Architecten

Voorburg **26.800 m²**
www.rphs.nl



ACKERSHOF, PIJNACKER

Het integraal werkende bureau RPHS Architecten werd ooit opgericht door Henk Reijenga. De enig overgebleven architect-directeur Eric Scholman werkt nu en met 35 medewerkers aan projecten die uiteenlopen van omvangrijke stedenbouwkundige opgaven tot particuliere woningen. Dat blijft vooral in de binnenstedelijke winkelcentra niet zonder resultaat, getuige de oplevering van winkelprojecten als Mercurius in Assen en De Banne in Amsterdam.

10 (-) Ector Hoogstad Architecten

Rotterdam **21.500 m²**
www.ectorhoogstad.nl



ROC EUROPOABOULEVARD, AMSTERDAM

Dit middelgrote architectenbureau werd in de jaren zestig van de vorige eeuw gestart door architect (en hoogleraar) Jan Hoogstad, later samen met Carel Weeber en Aat van Tilburg. Vandaag de dag wordt het geleid door zakelijk directeur Max Pape en mede-naamgevend architect Joost Ector. Het wint geregeld aanbestedingen voor kantoren en onderwijsgebouwen, zoals de dit jaar opgeleverde faculteit Wiskunde voor de TU Eindhoven. Het is hier opgenomen vanwege de nieuwe ROC-onderwijsgebouwen aan de Europaboulevard in Amsterdam.

11 (23) Van Aken Architecten

Eindhoven **18.000 m²**
www.vanakenarchitecten.nl

Stap voor stap een van de grotere bureaus van ons land, maar ooit begonnen en uitgebouwd vanuit de regio Eindhoven. Nu opgenomen in deze lijst met een kantoor en een winkelproject in Eindhoven.

12 (-) AMA Group Associated Architects

Maastricht **16.700 m²**
www.ama-group.info

De architectengroep rond Arn Meijs werd vooral bekend als 'huisarchitect' van Joop van den Ende. Het ging in de storm van de crisis failliet en kon met jonge partners bescheiden doorstarten. In de lijst met een winkelcentrum in Diemen.

13 (-) DJGA – De Jong Gortemaker Algra Architecten

Rotterdam **16.000 m²**
www.djga.nl

Groot en multidisciplinair architectenbureau dat al voor de Tweede Wereldoorlog werd opgericht, onderweg andere bureaus integreerde en vooral naam maakte in kleine en grotere zorgprojecten. In 2012 in de lijst vanwege een kantoorproject in Rotterdam.

14 (-) Hans van Heeswijk Architecten

Amsterdam **15.100 m²**
www.vanheeswijk.nl

Samen met architect Dick van Gameren werkte architect Hans van Heeswijk jarenlang aan de ontwikkeling van de Piet Heingebouwen aan de Oostelijke Handelskade in Amsterdam. Daarom kregen ze elk de helft van de vierkante meters aldaar en delen ze de 14e plaats.

14 (-) Dick van Gameren Architecten

Amsterdam **15.100 m²**
www.dickvangameren.nl

Zie hierboven bij Van Heeswijk. Dick van Gameren is naast zijn bescheiden zelfstandige architectenpraktijk een van de belangrijke hoogleraren (met als specialisatie woningbouw) aan de faculteit Bouwkunde van de TU Delft. Kortgeleden trad hij met vijf medewerkers toe als partner bij Mecanoo Architecten.

16 (-) Baumschlager Eberle

Lochau, Oostenrijk **15.000 m²**
www.baumschlager-eberle.com

Beroemd Oostenrijks architectenbureau dat al eerder bouwde in ons land. Het werd bekend met minimalistisch, zorgvuldig ontworpen en gedetailleerd, zeer modern werk. Op het Oosterdokselaand realiseerde het bureau dit jaar een van de grotere kantoorgebouwen.

17 (5) Dam en Partners Architecten

Amsterdam **14.000 m²**
www.damenpartners.nl

Vorig jaar stonden ze nog in de top-10, maar Dam en Partners ontwerpt gestaag door. Geleid door Diederik Dam en zijn nog immer werkzame (inmiddels bijna tachtigjarige) vader Cees. Dit seizoen werd hun door LSI ontwikkelde kantoorproject Willemsplein in Rotterdam opgeleverd.

18 (17) Rijnbout

Amsterdam **13.200 m²**
www.rijnbout.nl

Het architectenbureau Rijnbout koos voor naamgeving via directieleden vader en zoon Rijnbout. Zij worden aangevuld door architecten Bart van der Vossen en Richard Koek, die zich concentreert op stad en landschap. De winkels van het Eemcenter in Amersfoort brachten hen ditmaal opnieuw in de lijst.

19(-) Van den Oever Zaaijer en Partners Architecten

Amsterdam **13.000 m²**
www.oz-p.nl

Meer dan 20 jaar werken Hans van den Oever en Wouter Zaaijer nu samen in een van de grotere hoofdstedelijke architectenbureaus, nu aangevuld met vijf jongere architect-partners. Ze komen vaker hoog in deze lijst terecht, dit jaar op een bescheiden plek met een Run Shopping Center in Hoorn.

20 (19) ZZDP Architecten

Amsterdam **12.600 m²**
www.zzdp.nl

Dit bekende architectenbureau, actueel geleid door architect Joris Deur, voerde in 2010 deze ranglijst nog fier aan. Je levert echter niet ieder jaar zoveel vierkante meters op, maar ze staan er toch weer in. In Den Bosch werd namelijk een kantoorpand in het Pettelaarpark opgeleverd.

21 (9) AGS Architecten en Planners

Arnhem, Heerlen, Amsterdam **12.000 m²**
www.ags.nl

AGS Architecten stond ook al meerdere malen in deze lijst. In 2007 gingen ze zelfs aan kop. Het grote bureau bestaat ruim 60 jaar en realiseert veel onderwijsgebouwen, kantoren en winkelcentra. Dit jaar wat lager in de ranglijst via een kantoorproject in de gemeente Eindhoven.

22(-) OPL Architecten

Utrecht **11.000 m²**
www.opl.nl

Middelgroot architectenbureau met zijn roots in en rond de stad Utrecht. Werken volgens eigen zeggen niet vanuit een eigen stijl, maar wel vanuit een helder concept. Zoals voor hun ontwerp van een kantoorgebouw in het stationsgebied van Alkmaar, dat hen dit jaar nieuw in de lijst bracht.

24(-) DKV Architecten

Rotterdam **10.750 m²**
www.dkv.nl

Bekend architectenbureau, ooit direct na hun Delftse studie opgericht door drie architecten uit de moderne woningbouwtraditie. Dobbelaar stapte eerder uit en De Kovel en Vroom gingen samen met jongere partners door. In de lijst via het winkeloppervlak binnen een drietal woningbouwprojecten.

23(-) Architectuurstudio HH

Amsterdam **10.800 m²**
www.ahh.nl

Oprichter en emeritus hoogleraar Herman Hertzberger vierde dit jaar zijn tachtigste verjaardag, maar hij werkt nog elke dag op het bureau dat mede in handen is van zijn drie architect-partners. Zij waren ook verantwoordelijk voor een nieuw kantoorgebouw in het Paleiskwartier in Den Bosch.

25(-) Fame Groep

Arnhem, Zwolle **10.100 m²**
www.famegroep.nl

Afgelopen zomer maakte Fame na een faillissement een doorstart met de helft van de vijftig medewerkers. Het bureau doet voornamelijk aan projectontwikkeling en alles wat daarmee samenhangt. Daarom heeft het ook één architect in de organisatie. Via projecten in Almere en Ermelo wordt het de hekkensluis van dit jaar.

VERANTWOORDING

Bij de samenstelling van deze Top-25 is gebruik gemaakt van de projectlijsten die zijn opgenomen in de editie 2012 van het jaarboek Nieuw Commercieel Vastgoed in Nederland in feiten en cijfers, samengesteld door de Neprom en PropertyNL. Door nader onderzoek via internet of door rechtstreekse informatie van de opdrachtgevers is aan deze projecten de naam van de ontwerpende architecten toegevoegd. In de uiteindelijke lijst is het brutovloeroppervlak (bvo) van de in 2012 opgeleverde kantoor- en winkelprojecten per architectenbureau getotaliseerd.